

גורל השבויים היהודים במערכת

ספטמבר 1939*

שמואל קרקובסקי

מאמר זה הוא ניסיון ראשון לתאר את גורלם של כמה רבבות שבויים יהודיים, חיילי הצבא הפולני, אשר נלקחו בשבי בספטמבר 1939 כתוצאה מתבוסת פולין. הנושא לא זכה עד כה לטיפול ההיסטוריונים, למעט דפים אחדים שהקדיש לו שמעון דאטנר בספרו "פשעי הוורמאכט נגד שבויי מלחמה של צבאות סדירים במלחמת-העולם השנייה"¹. המקורות שבידינו דלים למדי. הצבא הפולני שהובס במלחמת-בזק לא השאיר תיעוד בנוגע לשבויים; ואילו בתעודות המועטות של הממשלה הגולה בלונדון לא מדובר הרבה על גורל השבויים היהודיים. למקורות הסובייטיים אין גישה עד היום. אשר לתיעוד ממחנות השבויים הגרמניים, החומר מהתקופה הראשונה של מלחמת-השנייה, שהוא מענייננו, הלך לאיבוד, איזכורים מעטים ניתן למצוא בתעודות גרמניות, שנוצלו במשפטי נירנברג. כמקור עיקרי נשארים, אפוא, העדויות והזכרונות של שבויים לשעבר, יהודים ופולנים, שנשתמרו בארכיונים או שניתן להם פירסום. ניתוחם אמנם אינו מאפשר קביעה מדויקת של נתונים סטטיסטיים אך הוא נותן מקום לקביעת עובדות בסיסיות ולתיאור מצבם וגורלם של שבויי-מלחמה יהודיים. בספטמבר 1939, כלומר לפני כניעת וארשה וההתמוטטות הסופית של התנגדות שרידי הצבא הפולני, נלקחו בשבי עד לאותו יום למעלה מ-450,000 איש.² בהודעה מאוחרת יותר של מיפקדת הצבא הגרמני, מיום 6 באוקטובר, נמסר על יותר מ-700,000 שבויים.³ מושל הגנרל-גוברנמאן האנס פראנק (Frank) ציין בנאומו ב-18 באוגוסט 1942, כי באותו זמן עוד נמצאו בגרמניה, במחנות-שבויים ובעבודות-כפייה, כ-400,000 שבויים פולניים מן הגנרל-גוברנמאן בלבד.⁴ בסקירה סודית של לשכת המחקר שליד ממשלת פולין הגולה, משנת 1941, נמסר כי בשבי הגרמני נפלו 694,000 חיילים פולניים, מהם כ-30,000

* פרק מתוך מחקר על יהודי פולין בצבאות הסדירים בימי מלחמת-העולם השנייה (פרט לצבא ברלינג בבריה"מ), שנעשה במסגרת המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. המחקר נתאפשר הודות לסיוע מצד קרן הזיכרון לתרבות יהודית, ובעזרת קבוצת ידידי המכון בגרייט נק שבארה"ב.

¹ Szymon Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa, 1961, pp. 201-211.

² *Der Feldzug in Polen*, Stuttgart, November 1939, p. 15.

³ Andreas Hillgruber, Gerhard Huemmelden, *Chronik des Zweiten Weltkrieges*, Frankfurt am Main, 1966, p. 3.

⁴ *Okupacja I ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945*, Vol. 1., Warszawa, 1972, p. 512.

קצינים.⁵ על מספר זה חוזרים ההיסטוריון הגרמני קורט פון טיפלסקירך⁶ והפולני יאן ביגו (Bigo).⁷

אולם היו חוקרים פולניים שחלקו על מספרים אלה ומצאו שהם מופרזים. הראשון היה ההיסטוריון הצבאי גנראל מייצ'יסלאוו נורביד-נויגבאורו⁸ הטוען, כי מספר החיילים הפולניים בשבי הגרמני היה רק 420,000 איש. ויטולד בייגאנסקי⁹ מקבל כמספר ריאלי יותר, 400,000 איש; את המספר הזה מאשר גם החוקר הפולני הנודע של תקופת הכיבוש בפולין, צ'סלאוו מאדייצ'יק.¹⁰

כיוון ששיעור היהודים בצבא הפולני במלחמת ספטמבר 1949 נע בין שמונה עד עשרה אחוזים פירוש הדבר, שמספר החיילים היהודיים בשבי הגרמני הגיע ל-34,000 עד 64,000. נראה כי המספר האחרון קרוב יותר למציאות. לפי נתונים של נציגות יהודי פולין הגיע מספרם ל-61,000.¹¹ הגרמנים התנהגו באכזריות רבה כלפי כל השבויים, תוך הפרה גסה של הסכם ג'נבה, אולם יחסם אל השבויים היה קשה ואכזרי הרבה יותר.¹²

בעדויות שבויים לשעבר לא ניתן להבחין בקו התנהגות עקבי כלפיהם מצד החיילים הגרמניים בשעת הכניעה עצמה. במקרים רבים היתה התנהגות הגרמנים הוגנת, במקרים אחרים גילו כבר ברגע הראשון אכזריות נוראה. כך, למשל, אנו קוראים באחת העדויות שנמסרו לארכיון המחתרי של גיטו וארשה (ארכיון רינגלבלום):

"... מגעי הראשון עם הגרמנים לא הצדיק כלל את הדעה שהיתה לי עליהם. התייחסו אלינו טוב, אפילו נסעו לאט כדי שלא נתייגע יותר מדי, שוחחו אתנו בידידות והתלוננו על עקשנותה של פולין (די היה בויתור על גדאנסק ועל חלק קטן זה של פומראן והיינו מונעים את המלחמה)."¹³

אולם היו הרבה יותר מקרים של יחס שלילי אל השבויים, במיוחד אל יהודים. לעתים תכופות נשמעה מצד הגרמנים השאלה: "ביסט דו יודה?" ("אתה יהודי?"). נאסיילסקי מעיד,

⁵ פעילות שלטונות הכיבוש על אדמת פולין בתקופה 1.9.1939 – 1.11.1940; אושר על-ידי השר קוט ביום 4 בפברואר 1941, עותק בארכיון יד-ושם (להלן – אי"ו), M-2\187.

⁶ Kurt von Tippelskirch, *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Bonn, 1956, p. 25.

⁷ *Nauczyciele w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej*, Warszawa, 1967, pp. 9-10.

⁸ Mieczysław Norwid Neugebauer, *Kampania wrześniowa w Polsce*, London, 1941, p. 160.

⁹ Witold Biegański, *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech, Przyczynek do badań nad ilością*

jeńców, *Najnowsze Dzieje Polski 1939-1945*, Vol. 7, Warszawa, 1963, pp. 57-68.

¹⁰ Czesław Madajczyk, *Polityka Trzeciej Rzeszy w okupowanej Polsce*, Vol. 1, Warszawa 1970, p. 29.

¹¹ *News Bulletin*, Representation of Polish Jewry, American Division No. 4, October 1939.

¹² עותק ב-אי"ו, M-2\567.

¹³ מקיץ 1941 אנחנו עדים לאותו יחס אכזרי גם כלפי שבויי מלחמה סובייטיים, שהיו נתונים להשמדה כמעט מלאה.

¹³ ארכיון רינגלבלום, העתק מצולם, אי"ו, M-10\PH\11-2-2.

שתשובתו השלילית לכך היא שהצילה את חייו. אלה שהשיבו בחיוב נורו למוות.¹⁴ והרי תיאורו של יוסף זלקוביץ':

"מסדרים אותנו בחמישיות, ואנו מתחילים לצעוד לאורך הכביש. מזהירים אותנו: במקרה של בריחת אחד – כל החמישיה תיירה מייד, בו במקום. למרות שלא היו מקרים של בריחות, בכל זאת ירו השומרים הגרמנים לתוך שורות השבויים. סתם ככה. את הפצועים סעדנו וסחבנו אתנו."¹⁵

במחנות-מעבר (נקודות-ריכוז)

מדיניות הטרור הגרמנית ביחס לשבויים, ובעיקר לשבויים יהודיים, הופעלה במלוא חומרתה כבר בנקודות-הריכוז או במחנות-המעבר שהוקמו בברי-חרושת, כנסיות, בתי-סוהר, לעתים בבנייני בתי-ספר ולרוב תחת כיפת השמים, באיצטדיונים או בכיכרות העיר. בדרך כלל החלה כבר כאן ההפרדה של יהודים מהמוני החיילים והפעלת היחס המחמיר כלפיהם. ההפרדה, שנמשכה גם במחנות-השבויים הקבועים, נעשתה על-פי התקנון למפקדי מחנות-שבויים שאושר ב-16 בפברואר 1939 על-ידי ראש המטה הכללי של הצבא הגרמני, וילהלם קייטל (Keitel). תקנון זה עובד במסגרת התוכניות להכנת הפלישה לפולין, ובאחד הסעיפים העיקריים שבו דובר על החובה להפריד בין השבויים לפי השתייכותם הלאומית והגזעית.¹⁶ בארכיון רינגלבלום נשתמרה עדות על התנאים בנקודת-ריכוז שבבית-הסוהר בשדלץ (Siedlce), בזה הלשון:

"בבית-הסוהר התייחסו אלינו בנוקשות ובאכזריות. לתאים בשביל ארבעה או חמישה אנשים דחסו למעלה מעשרה, לא דאגו לסדר כלשהו בהספקת מזון – אפילו מים לא היו לנו במידה מספקת, כי הבארות התייבשו.

כעבור שלושה ימים אספו את כל הפנסיונרים של בית-הסוהר – כאלף איש – בחצר, העמידו בשורות ופקדו 'יהודים צאו'. היה זה המקרה הראשון של הפרדה בין יהודים ולא-יהודים. אין פלא, שרבים פחדו להודות ויצאו רק 30 איש (אני ביניהם). לא קרה לנו שום דבר רע, המשכנו לשבת בבית-הסוהר ואת האחרים שלחו לאיזה מקום. השאירו אותנו – כפי שהסתבר – כדי שנטאטא את התאים ונגקה את המחראות שהיו מטונפות נורא. כאשר הערתי לקצין המפקד עלינו, כי לרשותי רק את שאיננו גדול יותר מכף-יד, ניגש אלי, הוציא את האקדח וצעק: אם לא תנקה את זה (המדובר בשתן) בידיים, אירה בך. לא היה מוצא למזלי חמקתי מהמכה שרצה להוריד עלי וניגשתי לעבודה. עבודות כאלה ביצענו במשך חמישה עד שישה ימים. בינתיים עברו דרך בית-הסוהר משלוחי שבויים ויכולתי לראות כי

¹⁴ עדותו של מריאן נאסילסקי, אי"ו, 0-1184/3.

¹⁵ יוסף זלקוביץ', "מלחמה, גיטו, מחנות-מוות והשמדה", *יירושוב – ספר יזכור*, תל-אביב, 1970, עמ' 288.

¹⁶ Service Regulation for the Commandant of a 'Main Prisoners of War Camp for Enlisted Men'. Nuremberg Trial, Case XII, Document Reinecke, No. 62.

הגרמנים לא מתנהגים אל כולם באופן שווה. "פולקסדויטשה" ואוקראינים קיבלו את התאים הטובים ביותר, כלומר את הגדולים, הפולנים את הפחות גדולים והיהודים נאלצו להסתפק במסדרונות...

כל זמן היותנו בבית-הסוהר רעבנו פשוטו כמשמעו. אולי שלוש פעמים קיבלנו איזה מרק ופעם פרוסת-לחם. ערב אחד צירפו את קבוצת ה"מטאטאים" שלנו למשלוח של 2,000 איש, מוקף חיילים מזוינים, והעבירו אותו בכיוון ונגרובייץ [Wegrowiec]...

משדלץ הובילו אותנו – ספק חיים, מעייפות ומרעב – במשך כל הלילה עד לצהרי היום הבא. מי שאפסו כוחותיו וישב בתעלה, כדי לנוח קצת. נורה במקום. שמעתי אותו לילה 10 יריות. כעשרה קילומטרים לפני ונגרובייץ התעכבו, כדי לתת לנו לנוח. האיכרים בסביבה, כשנודע להם על השבויים, הביאו חלב ולחם וחילקום בינינו; הגרמנים לא התנגדו לכך. אולם אחרי זמן-מה, כשראו כי הדבר נעשה בלי סדר כלשהו, לקחו את המזון והודיעו שהם יחלקו אותו בעצמם. ציוו, אפוא, על כולם להתייצב בשורה וכל אחד ניגש וקיבל את המגיע לו. עמדתי גם אני בתור. כשהגיע תורי, העיר אחד השבויים – פוזנאי – לחייל המחלק שאני יהודי. לגרמני זה הספיק. 'יודה?' – שאל אותי קשות. אישרתי. 'פיר יודן גיבט אס קיין ברוט אונד מילך' ('בשביל יהודים אין לחם וחלב') צעק, וגירש אותי. כך היה עם שאר היהודים. באחד הימים נפצעתי ברגלי בצורה חמורה, התחלתי לצלוע ובקושי יכולתי ללכת עם החברים. ראה זאת הטראנספורטפירר וציווה עלי לשבת על אחת העגלות שנתלוו אלינו. ניצלתי רשות זאת, התיישבתי וחלצתי נעל, כדי לתת מרגוע לרגליים הכאובות; הן היו מכוסות דם. לרוע מזלי ראה זאת הגרמני שחילק את הלחם. הוא הוריד אותי מן העגלה, היפנה אלי את הרובה וצעק: 'דו קאנסט לאופן, יודה' ('אתה יכול לרוץ, יהודי'), התחיל לדחוף אותי לעבר ההולכים קדימה, שהיו מרוחקים כ-500 מטר. במאמץ רב ביותר חמקתי מתקיעת הכידון והתחלתי לרוץ, בלית ברירה. לאורך למעלה מעשרה קילומטרים לא סר מעלי 'שומרי היקר' אף צעד, איים עלי ללא הרף בירייה, חתך בכידונו את מעילי; כאשר עברו הפרשים הגרמניים דחף אותי בין הסוסים, שידרסו אותי. במצב זה, תחת איום בלתי-פוסק במוות, הגעתי לוונגרובייץ. הייתי כולי שבור, רציתי לבכות מכאב... בגראבוב, כשגילו הגרמנים שבוי יהודי, היו מעמידים אותו למשך למעלה מחצי שעה בתעלה מלאה מים...¹⁷

על המצב במחנה-מעבר שהוקם בבניין בית-הספר בקרוונשניביצה (Krośńiewice) שבנפת קוטנו (Kutno) מעיר דויד לייזר:

"כאשר העבירו אותנו לבניין בית-הספר התחיל רעב נורא, כי מלבד מנות לחם קטנות פעם ביום קיבלנו רק מרק מימי. הפולנים התחילו להחליף בחשאי את חפציהם הצבאיים, נעליים, מעילים ושמיכות, במזון אצל האוכלוסייה האזרחית. אחרי-כן פנו אל הגרמנים והצביעו – הנה, ליהודי זה יש נעליים ולי אין. הגרמנים, כמובן, ציוו על היהודי לחלוץ את נעליו ולתת

¹⁷ ארכיון רינגלבלום, שם.

אותן לפולני. כדבר הזה קרה עם השמיכות, המעילים והחפצים האחרים. וככה נשארנו תוך כמה ימים בלי נעליים, מעילים ואפילו מדים. ישנו על הרצפה, על שכבה דקה של קש, אפילו ללא שמיכת חייל. מייד התנפלו עלינו הכינים וסבלנו לא כל כך מרעב כמו מקור וחרקים".¹⁸

יוסף ברגר היה בין אלפי החיילים שנלקחו בשבי ב-19 בספטמבר מהאיזור שבין סוכאצ'ב (Sochaczew) וז'ירארדוב (Zyrardów), אחרי התבוסה ליד הנהר בזורה (Bzura). הוא מוסר, כי מייד אחרי הכניעה התחילו הגרמנים להפריד בין השבויים לפי השתייכותם הלאומית. בפני 1,500 היהודים שהופרדו נאם קצין גרמני, שהאשים את היהודים ברצון לכבוש את ברלין. התחילה התעללות ביהודים. המון גדול של שבויים, יהודים ולא-יהודים, גורשו לנקודת ריכוז בז'ירארדוב, שהוקמה תחת כיפת-השמים על מגרש האיצטדיון המקומי. הם הוחזקו שם במשך 10 ימים ללא מזון ונשארו בחיים בזכות דברי אוכל שזרקו להם מעל לגדר אנשי המקום. ב-24 בספטמבר, בו חל יום-הכיפורים, התעללו במיוחד ביהודים ואילצו אותם לנקות מחראות בידיים. מז'ירארדוב הביאו את השבויים למחנה קבוע. הנסיעה ארכה 10 ימים. הם הובלו בקרונות-בקר סגורים, דחוסים מאוד, ולא נתנו להם לצאת אפילו לעשיית צרכים.¹⁹

על נקודת-ריכוז שנייה בז'ירארדוב, באחד מבת-החרושת, מוסר בעדותו שלמה שטרייכר. כראש המחנה מינו הגרמנים את מיכאל מיקולסקי (Mikulski), קצין מטה הגדוד ה-51 של חיל-הרגלים. נאמר לו לערוך הפרדה על-פי השתייכות לאומית. מיקולסקי סירב והכריז בפני הגרמנים, כי במחנה נמצאים רק פולנים. את ההפרדה ערכו אפוא הגרמנים עצמם. כותב על כך שטרייכר:

"הגיע הקצין הגרמני וציווה לערוך רשימה שמית של האנשים, לפי אולמות. קראו לכל אחד ודיברו אתו. לא רק שאלו 'אתה יהודי?', אלא גם ציוו על כל אחד בעל שם לא-פולני להוריד את המכנסיים".

הקצין הפולני מיקולסקי אירגן כעבור זמן-מה בריחה של כמה שבויים, יהודים ופולנים. בין הבורחים היה גם שלמה שטרייכר.²⁰

על התעללות בשבויים יהודיים במחנות-מעבר נודע לנו גם מעדויות אחרות. כך, למשל, כותב יוסף רזניק על המחנה בראדום (Radom),²¹ שלמה גרובר על המחנה בסוכאצ'ב,²² וירחמיאל שיפאצקי על נקודת-הריכוז בלומז'ה (Lomza).²³ בכמה עדויות נמסר גם על רצח שבויים. למשל, משה אלשוויץ', אשר נלקח בשבי ב-28 בספטמבר, מספר על רצח המוני של

¹⁸ עדותו של דויד לייזר, אי"ו, 0-3/2841.

¹⁹ עדותו של יוסף ברגר-אזרחי, אי"ו, 0-3/447.

²⁰ עדותו של שלמה שטרייכר, אי"ו, 0-3/2118.

²¹ עדותו של יוסף רזניק, אי"ו, 0-33/294.

²² עדותו של שלמה גרובר, אי"ו, 0-16/459.

²³ עדותו של ירחמיאל שיפאצקי, אי"ו, M-1\E-1581.

שבויים בנקודת-הריכוז בזאמברוב (Zambrów); מתוך 1,200 שבויים שנמצאו במקום רצחו הגרמנים 250.²⁴

מחנות לחוגרים – "סטאלאג"

מנקודות-הריכוז ומחנות-המעבר הועברו החוגרים למחנות-שבויים קבועים שנקראו סטאלאג (קיצור מ-Mannschaftsstelllager). במחנה השבויים השלטון היה בידי המפקד (Lager-Kommandant), קצין הוורמאכט, על פי רוב בדרגת אוברשט (אלוף-משנה). למפקד היה מטה גדול למדי, ובו מילא תפקיד מיוחד קצין המודיעין (Abwehroffizier). על השמירה במחנות הופקדו יחידות סדירות של הוורמאכט, שהיו מאורגנות בגדודי קלעים ארציים (Landeschützenbatallion). על השבויים שהופנו לעבודה מחוץ למחנה שמרו, מלבד חיילי הוורמאכט, גם כוחות-עזר (Hilfs-Wachmannschaften) שגויסו מן העתודה האזרחית. שבויים אלה היו מאורגנים בפלוגות-עבודה (Arbeitskommandos), בפיקוח מיפקדת המחנה. במחנה עצמו הועסק רק חלק מפלוגות אלה.²⁵

השבויים היהודיים, החוגרים, הופנו לרוב אל המחנות הבאים:

- IA - שטאבלאק (Stablack) – פרוסיה המזרחית
- IB - הוהנשטיין (Hohenstein) – פרוסיה המזרחית
- II A - נוי בראנדנבורג (Neu Brandenburg) – פומרניה
- II B - האמרשטיין (Hammerstein) – פומרניה
- II D - שטארגארד (Stargard) – פומרניה
- III A - לוקנוולדה (Luckenwalde) – איזור ברלין
- VI A - האמר (Hamer) – וסטפאליה
- VI C - ראטהורן (Rathorn) – וסטפאליה
- VI D - דורטמונד (Dortmund) – וסטפאליה
- VII A - מוסבורג (Moosburg) – באוואריה
- VIII B - לאמסדורף (Lamsdorf) – שלזיה עלית
- XI A - אלטנגראבוב (Altengrabow) – ליד האנובר
- XII A - לימבורג (Limburg) – איזור ויסבאדן (Wiesbaden)
- XII B - פראנקנטאל (Frankenthal) – איזור ויסבאדן
- XIII D - נירנברג
- XVII A - קייזרשטיינברוך (Kaisersteinbruch) – איזור וינה
- XVII B - פרנאו/וולס (Pernau\Wels) – איזור וינה

²⁴ עדותו של משה אלשוויץ, אי"ו, M-1\E-1434.
²⁵ Stanislaw Senft, Horst Wiecek, *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939-1945*, Wrocław, 1972, pp. 13-14.

XVII C - מארקט פונגאו (Markt Pongau) – איזור וינה

בכל המחנות האלה נעשתה הפרדה. מבחינת תנאי האיכסון והתזונה. הטרור והעבודה הקשה היו חיי השבויים היהודיים דומים לחיי האסירים במחנות-הריכוז הגרמניים.

איכסון

ברובם הגדול עברו השבויים היהודיים את חורף 1940/1939 באוהלים בלתי-מחוממים, בתנאי צפיפות גדולה וללא סידורים סאניטאריים כלשהם.

ב"סטאלאג" I A שטאבלאק הוחזקו השבויים בהתחלה תחת כיפת-השמים ורק כעבור זמן מה הועברו לאוהלים – אוהל אחד למאה איש בערך – שעמדו על קרקע חמר ספוגת גשמים, ומשום כך גם שקעו בבויץ.²⁶ תנאים דומים שררו במחנה XVII C מארקט פונגאו.²⁷ במחנה VI A האמר ישבו באוהלים יהודים ופולנים כאחד.²⁸ מחנות VII A מוסבורג ו-XI A אלטנגראבוב ישנו השבויים על אדמת האוהל אפילו בימים של כפור גדול.²⁹ במחנה II D שטארגארד סיפקו לאוהלים קרשים וקצת קש. השבויים קיבלו גם שמיכות דקות, שלא עמדו בפני הקור והרטיבות.³⁰ במחנה X VII A קייזרשטיינברוך ישנו השבויים באוהלים על מצע קש.³¹ לא טובים מאלה בהרבה היו התנאים במחנה-השבויים הגדול VIII B לאמסדורף, שבו הוחזקו כ-5,000 שבויים יהודיים במבני אורות, כ-700 עד 800 איש בכל מבנה, ללא מצע כלשהו.³²

מזון

השבויים קיבלו מזון דל מאוד, ובמחנות שרר רעב מתמיד. לפי חישובי לשכת המחקר שליד הממשלה הגולה בלונדון הסתכם ערך המזון ב-2,200-2,400 קלוריות ליום. השבויים הפולניים קיבלו בממוצע את המנות היומיות הבאות: בשר – 30 גרם (1/6), לחם – 350 גר' (1/2), ירקות טריים – 150 גר' (3/4), תפוחי-אדמה – 600 גר' (1/2), שומן – 35 גר' (1/2) (המספרים בסוגריים מצביעים על היחס למנות שקיבל החייל הגרמני). הלשכה קובעת: "המזון הבלתי-מספיק (של השבויים הפולניים – ש'ק'), גורם להרזיה או להתנפחות מרעב והמרק המימי – למחלות הקיבה (שלשול) והשלפוחית ולצפדינה".³³ תזונת השבויים היהודיים היתה גרועה הרבה יותר מזה. על המצב במחנה שטאבלאק ניתן לעמוד מעדות שנמסרה בארכיון רינגלבלום:

²⁶ אלשוויץ, שם; ארכיון רינגלבלום, שם.

²⁷ אריה-לייב העלפגוט, "איבערלעבונגען פון א וויעלונער קריגסגעפאנגענעם" ספר זכרון לקהילת ויילון, תל-אביב, 1971, עמ' 384-380.

²⁸ עדותו של אברהם אובאז'אנק בספר קהילת קונין בפריחתה ובחורבנה, תל-אביב, 1968, עמ' 579.

²⁹ רזניק, שם.

³⁰ עדותו של רומאן פישר, אי"ו, 0-3/2124.

³¹ עדותו של אריה הלפגוט, אי"ו, 0-3/2292.

³² עדותו של מיכאל פינגר, אי"ו, 0-16/25.

³³ כהערה 5, עמ' 212.

"בשעה 4 בבוקר נתנו קצת קפה ולחם לכל היום (250 עד 350 גרם המנה), ב-12 חילקו מרק, בדרך כלל של כרוב, ולפעמים צפו בו שרידי כוסמת מהסוג הגרוע ביותר. לארוחת-ערב נתנו שוב קפה. מלבד זאת חילקו מנות עלובות של נקניק וריבה.³⁴

במחנה לאמסדורף חילקו כיכר לחם בין 6-8 אנשים. השבויים שתנו תה קר כקרח בדרך כלל ופעם ביום – מרק של גזר.³⁵ במחנה אלטנגראבוב קיבלו היהודים 150 גרם לחם עם ריבה ליום ולארוחת-צהרים בדרך כלל מרק של כרוב.³⁶ גרוע מזה היה המצב במחנה VI C ראטהורן; חילקו כיכר לחם מעופש ו-1/2 צנצנת מרק ל-5 אנשים לשתי יממות.³⁷ מנות-רעב דומות קיבלו השבויים היהודיים במחנה האמר.³⁸

התעללות בשבויים

גרוע מהקור והרעב היה היחס האכזרי אל השבויים, הרדיפות הבלתי-פוסקות, ההתעללות והעינויים:

" החוגרים במחנות, בפיקודם של טוראים וקציני-משנה של הצבא הגרמני, חשופים לאכזריות לפי השיטות הידועות של 'האימון'. מקרים של הכאות, התעללות ואימוני עונשין הם מעשים של יום-יום. זה נוגע למחנות, IA IB, XIII A, VIII C, II C.³⁹

הרבה יותר טוב, מבחינת התנאים והמזון, היה מצב השבויים הפולניים שהופנו לעבודה במשקים חקלאיים. אף מקרי ההתעללות בשבויים היו פחות תכופים. את השבויים היהודיים לא היפנו בדרך כלל לעבודה חקלאית, אלא לעבודות הגרועות ביותר בכבישים ובבניין. העיד על כך, בין היתר, יוסף צינובייץ:

"זה היה 'סטאלאג' VI C. הגרוע ביותר היה שכבר שם עשו הבדלה והפרידו בין היהודים ובין יתר השבויים, ככה שהיחס אלינו השתנה מייד ועל כל צעד הדגישו כי מצבנו יהיה שונה מזה של יתר השבויים. למשל, את הפולנים שלחו בקבוצות לעבודה בכפרים, למה שקראו 'קומאנדו'; שם גרו אצל איכרים גרמניים, עבדו, היו כמעט חופשיים, קיבלו הכל, ואילו היהודים נשארו במחנה, סגורים, מעונים, תמיד רעבים, בעבודה של שעות אין-סוף. אחרי איזה זמן רבים התמוטטו והחלשים יותר נשברו לחלוטין".⁴⁰

זיסקינד מעיד על תנאים קשים מאוד של שבויים יהודיים שהופנו ממחנה אלטנגראבוב לעבודה בבית-חרושת לסוכר באיזור ברלין. הם הוכו בלי הרף בזמן העבודה. כעבור זמן

³⁴ ארכיון רינגלבלום, שם.

³⁵ פינגר, שם.

³⁶ עדותו של פינקוס זיסקינד, אי"ו, 0-16/447.

³⁷ עדותו של יוסף צינובייץ, אי"ו, 0-3/3009.

³⁸ אבוואז'אנק, שם.

³⁹ כהערה 5, עמ' 212.

⁴⁰ צינובייץ, שם.

הועברו לדסאו (Dessau), ושם עבדו בבניית רשת המים שתים-עשרה שעות ליממה בתנאים קשים.⁴¹

במחנה שטאבלאק בחרו מדי יום שבויים לעבודות בניין שונות מחוץ למחנה. בדרך היכו אותם באכזריות. בעבודה שמרו על השבויים אזרחים גרמניים ("מייסטרס"), אשר התעללו בהם קשות, והיכו על ראשיהם במקלות עבים. במחנה זה מתו כל יום מאפיסת כוחות או הכאות עשרה עד חמישה-עשר איש.⁴²

על התנאים במחנה-השבויים בשטארגארד כותב בזכרונותיו הפולני מיקולאי צאבאן: "זה היה בראשית דצמבר (1939). רק התחילו לבנות את המחנה ובמקום האוהלים, בהם גרנו בהתחלה, צריכים היו להקים צריפים. בבנייה השתמשו בשבויים פולניים ולעבודות הקשות ביותר, המפרכות – שבויים יהודיים, אותם החזיקו בשדה מיוחד ולא הירשו לאיש להתקרב אליהם.

שדה מיוחד פתחו גם בשביל האוקראינים והליטאים, שזכו מייד ליחס מיוחד. את אלה שנטו להירשם ב"פולקסליסטה" הוציאו מהמחנה אחרי איזה זמן קצר. אחרי כניעת צרפת צורפו למחנה מארוקאים, צרפתים וכושים. בהתחלה החזיקו כל קבוצה בנפרד ולכל אחת התייחסו בצורה אחרת.

הכאת שבוי פולני או צרפתי היתה דבר נדיר; ההתנהגות כלפי מרוקאים היתה גרועה מזה, והגרוע ביותר היה היחס ליהודים... אתם התנהגו הגרמנים רע מאוד מלכתחילה. זה נגע לא רק לשבויים הפולניים ממוצא יהודי; בדומה לכך התנהגו קודם עם היהודים הצ'כיים ואחרי כן עם היהודים הצרפתיים. כאשר הגיע הקור לקחו מהם את המעילים, הסוודרים, הלבנים החמים ואת השמיכות ונתנו להם בתמורה שמיכה אחת בלבד, מנייר. המזון הרע, גרוע מזה שקיבלו שבויים אחרים, והעבודה המפרכת בפריקת חומרי בניין, הביאו אותם עד מהרה לאפיסת-כוחות. כאשר התחיל הקור התחילו גם מקרי המוות. כל בוקר היתה באה עגלה לשדה השבויים ומטעינה את הקפואים, לפעמים עד 20 מאוהל אחד. בקור גדול יותר באה העגלה פעמיים ביום. היהודים היו עסוקים בבנייה כל זמן שהקור איפשר לעבוד. כל בוקר היו נאלצים להתאמן בהשגחת גרמנים עד כלות הכוחות".⁴³

עינוי נוסף לשבויים היהודיים גרמו המיסדרים, שנערכו פעמים אחדות ביום בליווי התעללות. על כך קוראים באחת העדויות:

"הגרמנים ערכו כמעט כל יום מיסדרים, כדי לספור את היהודים. פיקוחים אלה, דומני, היו אסון גרוע יותר מאשר המעילות של המפקד. הם נערכו בדרך-כלל בשעה חמש בבוקר, וכיוון שכמעט כולנו היינו חסרים נעליים, היינו חשופים לסכנת הצטננות קשה. פעם היו בפלוגתי

⁴¹זיסקינד, שם.

⁴²עדויות של שמעון סוזאן, אי"ו, 0-16/331.

⁴³Mikolaj Caban, *Powrót z rzeki Styks*, Warszawa 1964, p. 84-86.

כמה חולים קשים; עשיתי אפוא את הכל כדי לשחרר אותם מלהתייצב למסדר – ולבסוף הצלחתי. אבל ביום הביקורת עלה משהו בראש הגרמני המפקח, התחיל להשתולל ולצעוק שחסרים אנשים, ולבסוף שלח חיילים ואלה גירשו במקלות ובכידונים את היחפים והלבושים למחצה לכיכר המכוסה כפור לבן".⁴⁴

משטר של טרור שרר גם בזמן העבודה. מעיד מיכאל פינגר, שבוי לשעבר במחנה לאמסדורף: "את היהודים הוציאו לפינוי השלג ולעבודה בבית-החרושת לסוכר בהטענת סלק. מי שאכל סלק נורה במקום".⁴⁵

תנאים קשים ביותר שגבלו בסאדיזם שררו במחנה-השבויים באינסטרבורג (Insterburg) (פרוסיה המזרחית); ללא כל סיבה עינו שבויים, היכו ורצחו. לפעמים היו כאן קרבנות אחדים ביום. מתוך 400 שבויים יהודיים שהיו במחנה זה במשך 10 חודשים, נשארו בחיים 70.⁴⁶ להחמרת מצבם של השבויים היהודיים הביאה ההתנהגות התוקפנית של חלק מהשבויים הפולניים אשר אירגנו פרעות בכמה מחנות-שבויים, תופעה ללא תקדים עד אז. פרעות אלה פרצו בחלקן ביוזמת המיפקדה הגרמנית של המחנה, אולם גם כתוצאה של הלכי-הרוח האנטישמיים בקרב חלק ניכר של שבויי המלחמה הפולניים, והעמדה האדישה של הרוב המכריע. ההתפרעויות האנטי-יהודיות החמורות ביותר היו במחנה I A שטאבלאק. המקרים הראשונים אירעו זמן קצר אחרי הבאת השבויים, בשעת ביצוע ההפרדה. על כך נמסרה העדות הבאה:

"העמידו את כולם בשורות ואחד החיילים הגרמניים, בשם אפל, ציווה בפולנית 'יהודים צאו'. כאשר יצאנו מן השורות, פנה אלינו בדרישה למסור 'לארים' את הנעליים, המעילים, מדים חמים וכד' – אחרת הם בעצמם יקחו'. הודעה זו עוררה ביהודים יאוש ודיכאון רב. אחדים התחילו לעשות חורים במעילים, כדי שלא ירצו בהם, אחרים השתדלו – מתוך אותה מטרה – להחליף את נעליהם בגרועות יותר. אלי ניגש אחד ודרש את נעלי-התפר שלי והציע בתמורה את נעליו הקצרות. לא הזדרזתי לביצוע העסקה וטוב עשיתי, כי פתאום שמעתי קוראים: 'מעל גופתו תקחו ממנו את הנעליים' – מאחורי עמד חייל פולני, שהכיר אותי מווארשה. משענת זאת חיזקה את התנגדותי; את הנעליים לא מסרתי והודות לכך מנעתי מעצמי הרבה מחלות.

אחרי שוד רשמי זה הקימו פלוגות יהודיות וקבעו עבורן רובע מיוחד של אוהלים לשיכון... בהדרגה נעשה קר יותר ולעתים קרובות יותר החלו חברינו לבקש אפשרות להשלים את מדיהם על חשבון היהודים. ההתנפלויות על הרובע שלנו – בהתחלה ספוראדיות – נעשו

⁴⁴ ארכיון רינגלבלום, שם.

⁴⁵ פינגר, שם.

⁴⁶ עדותו של נתן פעססע, בספר הזכרון לקדושי ביעז'ון, תל-אביב, 1956, עמ' 53.

חזקות תכופות יותר ולבסוף פרץ פוגרום אמיתי. קבוצות שלמות פרצו לאוהלינו ושדדו לא רק בגדים חמים יותר אלא באותה הזדמנות גם עטים נובעים, שעונים וחפצים אחרים".⁴⁷

התפרעות נוספת היתה ביום-כיפור. הפעם אירגנו השבויים היהודיים הגנה. ייתכן שכתוצאה מכך באה התערבות השומרים הגרמניים שפתחו באש ממגדלי הפיקוח והמיתו יהודי אחד. מאותו זמן הציבו השבויים היהודיים משמרות קבועים לפני האוהלים, בניסיון לארגן הגנה מפני ההתנפלויות הפתאומיות של חבריהם לנשק, העולים עליהם בהרבה במספרם.⁴⁸

קושי רציני במצב השבויים היהודיים נעוץ היה בכך שלא היתה להם הזכות למלא תפקידים במחנה, מלבד זה של מפקד השבויים היהודיים. כל התפקידים האחרים ניתנו לעתים תכופות לאנטישמיים מובהקים, שניצלו כל הזדמנות כדי להתעלל ביהודים. בלטו בעיקר כמה קציני-משנה שפיקחו על מטבחי השדה והיו אחראיים להספקת מזון. על כך ניתן ללמוד מהעדות הבאה:

"כמה מלים על הספקת מזון ליהודים. מפקד השדה היה חייל פולני, אשר ראה במצב שלנו אפשרות לגרוף לעצמו רווחים. בעזרת הפחדות, איומים ומכות הביא לידי כך, שאחדים מצאו לנכון להתרפס לפניו, הציעו לו מתנות או מכרו לו דברי-ערך במחירי מגוחכים. בגלל חוסר מזון באוהלים היהודיים הופיעו למכירה כיכרות-לחם שנמכרו ב-8 מארק הקילו וטבק – גניבות שביצע מפקד השדה, ורשם על חשבון אוהלים יהודיים יותר משנתן... הטבחים הפולניים יכלו לספק ליהודי ללא עונש לא רק סירים עם מאכלים גרועים ביותר אלא לתת את המרק המימי מלמעלה, בהשאירם את מה שבתחתית בשביל אנשיהם".⁴⁹

במחנה II A נוי בראנדנבורג הורתה המיפקדה הגרמנית, כבר בימים הראשונים של אוקטובר 1939, כי השבויים ה"אריים" רשאים לקחת את המדים ואת החפצים האישיים של השבויים היהודיים. על התגובה לכך כותב חיים יוסף קפלן:

"לא צריך היה לחכות הרבה זמן, החברים לקרב של אתמול התנפלו מייד על חבריהם, הפילו אותם לארץ ובלי לחכות עד שהם יחליפו את בגדיהם בעצמם, החלו לקרוע מעליהם את המעילים, המדים, נעליים וכובעים".⁵⁰

לאלה שנשדדו מהם שרידי המדים ניתנו אוהלים נפרדים; ובהיותם יחפים ועירומים למחצה הופנו לעבודה, ורבים מהם קפאו למוות.

שחרור שבויים משטחי הכיבוש הגרמני

בסוף שנת 1939 החל שחרור השבויים היהודיים, תושבי השטחים הכבושים. משלוח השבויים נערך בתנאים איומים. בדרך כלל לא צוידו במזון יבש, ובתחנות היו מקבלים אוכל

⁴⁷ ארכיון רינגלבלום, ש.מ.

⁴⁸ עדותו של מנדל ליפשיץ, אי"ו, M-1\E-244; אלשוויץ, ש.מ.

⁴⁹ ארכיון רינגלבלום, ש.מ.

⁵⁰ אי"ו, 0-3/3504.

אחרי שניים-שלושה ימי נסיעה ובמנות קטנות יותר מאשר במחנות, לרוב מנה אחת חמה ביום (מרק סלק בלי בשר ושומן). השבויים הוסעו בקרונות-משא לא-מחוממים, בטמפרטורה נמוכה מ-20° צלזיוס.⁵¹

שחרור השבויים ארך חודשים; ורבים מהם שוחררו רק במאסר 1940. כך, למשל, במחנה IA שטאבלאק, נערכה סלקציה ב-22 במאסר, ורק אז שוחררו השבויים משטחי הכיבוש.⁵² המספר הכללי של שבויים משוחררים נאמד ב-25,000-30,000. הם נמצאו במצב של אפיסת-כוחות, בחלקם פצועים ובעלי איברים קפואים ורבים מהם חולי שחפת, שנדבקו בה במחנה השבויים.⁵³

הריכוז העיקרי של שבויים משוחררים היה בווארשה ובכמה מקומות בערי-השדה הגדולות. במשוחררים טיפלו האוכלוסייה היהודית והיודנראטים, ועזרה ניכרת הושיט הג'וינט. באחד הדוחות על עבודת הג'וינט לתקופה שבין נובמבר 1939 לאוקטובר 1940 נאמר:

"בחודשי החורף של השנה שחלפה הועמד הג'וינט במפתיע בפני תפקיד רציני – הצלת אלפים רבים של שבויי מלחמה, אשר הגיעו לווארשה או לערים גדולות אחרות במצב נורא שחייב ארגון מידי של עזרה בצורת איכסון זמני, איסוף בגדים וסיוע כספי לכיסוי הוצאות הנסיעה הביתה. בחודש פברואר בלבד סיפקו בנקודה שאורגנה במיוחד בשביל שבויים (ברחוב שווינטויראסקה 34) 4,201 ארוחות, 502 מקומות שינה ובגדים ל-259 איש. בחודשים אחרים היה מספר הנעזרים בנקודה זו עוד גדול מזה".⁵⁴

אחרי קבלת העזרה מצד היודנראט או הג'וינט, חזרו השבויים המשוחררים למשפחותיהם לגיטאות, ולא נמלטו מהגורל שפקד את האוכלוסייה היהודית בפולין הכבושה.

השמדת השבויים מהשטחים שסופחו לברית-המועצות

שונה מזה היה גורל השבויים תושבי השטחים שנכבשו בידי הצבא האדום. את המספר הכולל של שבויים אלה יש להעריך ב-20,000. עם הענקת האזרחות הסובייטית לכל תושבי השטחים האלה התעוררה בעיית השבויים בני המקום שנפלו בשבי הגרמני כחיילים פולנים. ללא ספק התנהלו בנושא זה שיחות סובייטיות-גרמניות, וקרוב לוודאי שנפלה הכרעה בדבר חילופי שבויים. על כל פנים, מספר לא גדול של שבויי הצבא הפולני, יהודים ופולנים, הועברו לברית-המועצות. את השבויים האלה שחררו שלטונות ברית-המועצות כעבור זמן קצר והם חזרו לבתיהם. אחדים נאסרו לאחר מכן ונשלחו למחנות.

מעניין סיפורו של זאב וינאוור, אשר היה בין הבודדים שהוחלפו בחיילי הצבא הפולני ממוצא גרמני (פולקסדויטשה) שנפלו בשבי ברית-המועצות. וינאוור לחם ב-1939 כקצין בגדוד

⁵¹ כהערה 5, עמ' 212.

⁵² ליפשיץ, שם.

⁵³ כהערה 5, עמ' 212.

⁵⁴ ארכיון רינגלבלום, M-10\PH\17-1-1.

הרגלים 33. אחרי כן ישב בשבי במאגדבורג. במארס 1940 הגיע לביאליסטוק במסגרת חילופי-שבויים בין גרמניה וברית-המועצות. זמן קצר לאחר מכן טפלו עליו אשמת ריגול, הוא נאסר ועונה ונידון למוות. בעקבות ערעור הוחלף גזר-הדין בשילוח למחנה בוורקוטה (Vorkuta) עם שחרורו כתוצאה מהסכם שיקורסקי-סטאלין גויס לצבא האדום ולבסוף הועבר לצבא הפולני והשתתף בקרבות על כיבוש ברלין.⁵⁵

לא ידוע מתי נפלה בגרמניה ההכרעה על חיסולם הפיסי של שבויים יהודיים מהשטחים שסופחו לברית-המועצות. הרצח ההמוני של שבויים אלה התחיל כבר בדצמבר 1939, כאשר הוציאו להורג 200 מהם ממשלוח ראשון שהועבר בליווי אנשי ה-O.S. ממחנות-השבויים בגרמניה לתחנת-הגבול ולודאוה (Wlodawa). בנסיעה שארכה שלושה שבועות מתו שבויים מרעב, רבים אחרים קפאו למוות, או נשאר עם איברים קפואים. ביער בין התחנות ולודאוה וסוביבור נצטוו השבויים לצאת מן הקרונות ולקחת אתם את המתים. אחרי שהובלו השבויים ליער פתחו עליהם אנשי ה-O.S. באש ממכונות-יריה. במקום נשאר 120 הרוגים. היודנראט מוולודאוה קיבל רשות מהשלטונות הגרמניים, תמורת תשלום, לקחת את הפצועים ולקבור את החללים בבית-העלמין היהודי בוולודאוה. הרב המקומי, מנדל מורגנשטרן, ערך פנקס שמות והשתדל לקבוע את זהותם על-סמך מיסמכים שנמצאו ליד הגופות.⁵⁶

בינואר 1940 הביאו ללובלין משלוח נוסף שמנה 800 שבויים. ב-14 בינואר התחילו במסע רגלי לאורך 120 קילומטר, דרך לובארטוב (Lubartów) ופארצ'ב (Parczew) לביאלה פודלאסקה (Biala Podlaska). לשבויים הודיעו שמובילים אותם לגבול הסובייטי, ושם יימסרו לרוסים. את הקבוצה ליוותה יחידת פרשים של ה-O.S., כמאה איש עם מכונות-יריה. לפני לובארטוב פתח הליווי באש והרג שבויים רבים. בלילה איכסנו את השבויים באורוה עזובה ובבית-הכנסת המקומי. למחרת הולינו אותם בכיוון פארצ'ב ובדרך שוב פתחו עליהם באש. מהמספר הכולל של 880 שבויים שיצאו מלובלין, הגיעו לפארצ'ב רק 400. האוכלוסייה היהודית במקום השתדלה לארגן עזרה בשבילים ועל כך מספר אחד הניצולים, אריה הלפגוט: "כאשר מיצעד המוות שלנו התקרב לפארצ'ב יצאה לעומתנו משלחת יהודית, כדי לנהל משא-ומתן עם תלוינינו. התפלאנו על אומץ-לבם, שהרי יכלו למות יחד אתנו. הם ידעו שהם מסכנים את חייהם. בכל הסביבה ידעו על גורלנו, אף-על-פי-כן ראו כחובתם להציל את מה שניתן..."⁵⁷.

לפי הלפגוט נתנו יהודי פארצ'ב לאנשי ה-O.S. כסף תמורת היתר לספק לשבויים מזון, לרבות אוכל חם. בלילה סגרו אותם בבית-הכנסת המקומי, שממנו הצליחו יהודי פארצ'ב להוציא בגנבה כ-40 שבויים, סיפקו להם בגדים אזרחיים והסתירו אותם בבתי יהודים מקומיים.

⁵⁵ עדותו של זאב וינאוור, אי"ו, 0-1381\3.

⁵⁶ אלמוני, תולדות יהודי ולודאוה בעת הכיבוש הנאצי, אי"ו, 0-33/53.

⁵⁷ הלפגוט, אי"ו, 0-3/2181.

בדרך מפארצ'ב שוב פתחו הגרמנים באש והרגו 116 אנשים נוספים שנקברו בבית-הקברות היהודי המקומי. רק מעטים הגיעו לביאלה פודלאסקה; שם הוכנסו למחנה ושחררו באמצע שנת 1940.⁵⁸

בינואר 1941 הובאו כאלף שבויים ממחנות בגרמניה למחנה החדש לעבודת-כפייה ליהודים (יודנלאגר), שהוקם בביאלה פודלאסקה ואשר עמד תחת פיקוחו של ה-0.0. את פני השבויים, שהיו משוכנעים שהם נוסעים לברית-המועצות במסגרת ההסכם לחילופי אוכלוסין, קיבלה יחידת 0.0., שמייד עם בואם הייתה ורצחה רבים מהם. במחנה, נתונים היו השבויים במשטר עינויים קשים ובמיוחד סבלו מאכזריותם של השומרים, אוקראינים בשירות-עזר ל-0.0. עקב תנאי התברואה הירודים פשטה מהר מאוד הכינמת ופרצה מגפת טיפוס-הבהרות. תוך שלושה חודשים מתו ממגפה זו למעלה מ-200 שבויים. עזרה מסוימת בתרופות ויעוץ רפואי מוגבל הושיט היודנראט בביאלה פודלאסקה. יהודי המקום גם הצליחו לארגן בריחה של מספר שבויים.

ב-15 במאי 1941 חיסלו את המחנה בביאלה פודלאסקה ואת השבויים העבירו למחנה חדש בקונסקוולה (Końskowola). בשעת הורדת השבויים בכניסה למחנה התברר כי מקרון אחד נמלטו ארבעה אנשים. הגרמנים עינו את 41 השבויים שנשארו בקרון ו-12 מהם נרצחו בו במקום. במחנה חדש זה עבדו השבויים בסלילת כביש וישבו שם עד מאי 1942. את הנשארים בחיים העבירו למחנה בבודזין (Budzyń) וגורלם היה כגורל יהודים אחרים באותו מחנה. אחרי פינוי בודזין, באביב 1944, העבירו את מעט השבויים הנותרים למחנות בווייליצ'קה (Wieliczka), פלאשוב (Plaszów), גרוס-רוזן (Gross-Rosen) וברליץ (Berlitz) (, ורק מעטים נשארו בחיים.⁵⁹

בלובלין, ברחוב ליפובה 7, הוקם מחנה גדול ובו ישבו זמן ממושך כ-3,500 שבויים. משלוח גדול, שמנה 1,357 איש, הגיע לשם בפברואר 1940 ובמאסר אותה שנה הגיע משלוח נוסף של 1,810 שבויים. קבוצות קטנות יותר הופנו לשם במשך כל חודשי השנה. בשבויים טיפל היודנראט בלובלין, שהקים לתכלית זו "ועדה מיוחדת לעזרת שבויי המלחמה ומפונים" בראשות משה אייזנברג ומאיר רוטבאום.⁶⁰ התנהלה כאן אף פעולה מחתרתית אינטנסיבית על-ידי ארגון תנועת ההתנגדות בהנהגת רומאן פישר. כ-400 שבויים ברחו מהמחנה, אולם רובם נתפסו והוצאו להורג. כמאה איש הצליחו לברוח לפארטיזאנים ובמשך קרוב לשנתיים לחמו ביחידות יהודיות, שפעלו באיזור לובלין. השבויים שנשארו הוצאו מהמחנה ב-3

⁵⁸ עדותם של נחום פרלמן, אי"ו, 0-3/1844; הלפגוט, שם; יוסף גרוספלד, אי"ו, 0-33/53.
⁵⁹ עדויות באי"ו: אלשוויץ; שיפאצקי; סוזאן; יצחק רזניק, 0-16/382. עדות בערל גאלדבערג בספר פנקס זשעטל, תל-אביב, 1957, עמ' 439.
⁶⁰ "המועצה היהודית" בלובלין, דו"ח מפעולתה לתקופה 1.9.1939-31.8.1940, אי"ו, 0-6/9.

בנובמבר 1943 ונורו למוות לפני המשרפה במיידאנק במסגרת האקציה לחיסול מחנות העבודה היהודיים – "Erntefest".⁶¹

מחנות לקצינים – "אופלאגים"

קשה לקבוע כמה קצינים יהודיים נפלו בשבי הגרמני. מספרם, כנראה, אינו עולה על אלף איש, שכן אחוז הקצינים היהודיים בצבא הפולני היה קטן הרבה יותר מזה של החוגרים. על יחסם המשתנה של הגרמנים כלפי השבויים ניתן ללמוד מעדויותיהם של הקצינים, שבויים לשעבר, כפי שתואר גם בעדויותיהם של שבויים חוגרים. שמואל אורלובסקי, למשל, מעיד על יחס הוגן כלפיו כאשר נלקח בשבי בהיותו פצוע,⁶² ואילו אחרים מעידים על טרור שהופעל נגדם החל מהרגע שנפלו בידי הגרמנים. כן שונות העדויות המתייחסות לתקופה הראשונה במחנה-השבויים. זן-סונצקי (Sohn-Sonecki) מספר על קצינים יחפים ועירומים, יהודים ופולנים, שנאלצו לרוץ בקור של מינוס 6° צלזיוס, במחנה קייזרשטיינברוך ליד וינה. כתוצאה מכך שילמו רבים מהם במחלות ואף בחייהם, כך מצא את מותו מדלקת-ריאות הקצין השבוי פלדבלום.⁶³ לעומת זאת מעיד הנריק בלדר על יחס הוגן לקצינים שבויים, יהודים כפולנים, בתקופה הראשונה במחנה 742 – ויסנהן (Wiessenhen).⁶⁴

ממחנות אחדים שחררו במחצית הראשונה של 1940 חלק מן הקצינים היהודיים ושלחו אותם לבתייהם בשטחי הכיבוש הגרמני. אולם רוב הקצינים נשארו במחנות,⁶⁵ שברבים מהם התחיל כבר בדצמבר 1939 רישום כל היהודים במשמעות חוקי נירנברג. בין הרשומים כיהודים, גדול היה מספר המומרים. הרישום נערך תוך אדישות גמורה מצד הקצינים הפולניים. מעיד על כך, בין היתר, יעקב לוויטין: "צפייתי למחאה מצד הקצינים הפולניים וקרה ההיפך. הפולנים הם שהלשינו על הקצינים היהודיים אשר ניסו להסתיר את מוצאם מפני הגרמנים. זה עודד אותי לברוח מהמחנה".⁶⁶ אחרי הבריחה הצליח להגיע לשטחים שנכבשו על-ידי ברית-המועצות, ובמרוצת הזמן גויס לצבא הפולני שהוקם בברית-המועצות ולחם כטייס בחטיבה "וארשה".

במשך 1940 נערכו סלקציות בכל מחנות הקצינים של הצבא הפולני. את היהודים הביאו למחנה המעבר בהאמרשטיין. אחרי תקופה קצרה במחנה זה נשלחו אנשים למחנות אחרים,

⁶¹לפרטים ראה שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944, תל-אביב, 1977, עמ' 80-95; 296-308

⁶²עדויות של פרופ' שמואל אורלובסקי, אי"ו, 0-3/2936.

⁶³Jósef Sohn-Sonecki, *Bylem jeńcen Wehrmachtu*, Warszawa, 1965, p. 81 (להלן – זן-סונצקי).

⁶⁴עדויות של צבי מנחמי (הנריק בלדר), אי"ו, 0-3/2934.

⁶⁵עדויות של דוד קינדלר, אי"ו, 0-3/2560.

⁶⁶עדויות של יעקב לוויטין, אי"ו, 0-3/1856.

ולעתים קרובות הועברו ממחנה למחנה – מה שקרוי היה "הכנה למיצעד" – כנראה לשם ריכוזם במקום אחד. לבסוף הפסיקו הגרמנים פעולה זו והחל מסתיו 1940 ישבו הקצינים היהודיים במספר מחנות קבועים לקצינים-שבויים.⁶⁷

מפאת חוסר תיעוד גרמני מתאים אי-אפשר להצביע על הגורמים שהניעו את מיפקדת מחנות-השבויים לחדול מריכוז הקצינים היהודיים. אולם אין ספק כי בדרג מסויים נפלה ההחלטה שגורל הקצינים לא יהיה כגורל השבויים היהודיים החוגרים. רוב הקצינים הופנו למחנות לקצינים בוולדנברג (Woldenberg), דורסטן (Dorsten) ודסל (Dössel). במחנות אלו הוקמו גיטאות, כלומר הקצינו ליהודים צריף נפרד או חלק של צריף. בדרך זו הוחמר במידה ניכרת מצב היהודים בהשוואה לכלל הקצינים. על המחנה בדורסטן, למשל, כותב זון-סונצקי: "את הגרוע בצריפים, אשר עד כה שימש כבית-מלאכה, רוקנו והכינו בשביל הקצינים ממוצא יהודי. הוא היה בלי ביוב וללא הספקת מים".⁶⁸ על רופאים בקרב הקצינים היהודיים נאסר לעבוד באגף החולים של המחנה.⁶⁹

היהודים סבלו קשה מבחינה נפשית לנוכח התעללות מצד רבים מחבריהם לנשק לשעבר, שהיו נתונים להשפעת קבוצות אנטישמיות, ובעיקר "המחנה הלאומי הראדיקאלי" (ONR – Obóz Narodowo-Radykalny), והרי עדותו של מאריאן פאלנקר:

"הקצינים היהודיים חזרו למחנה וולדנברג בערך שלושה חודשים לאחר הקמתו. כבר הורכב השלטון העצמי של קצינים פולניים בחסותו הנאמנה של ה'אבווהר'. מחנה זה היה גדול יחסית; היו בו 7,000 שבויים. למרבה הצער, יחסם של המוני הקצינים הפולניים כלפי היהודים היה דוחה ואפילו עוין. מעטים היו היוצאים מן הכלל. הכרתי רק מקרים אחדים של התיידדות קצינים פולנים עם יהודים. 'השלטון העצמי' וכלל השבויים גילו יחס בלתי-מתפשר כלפי החברים היהודים".⁷⁰

על השפעת ה-ONR בקרב השבויים הפולניים במחנה וולדנברג מעיד גם הקצין הפולני יוזף בוהאטקייביץ' (Bohatkiewicz): "ארגון ONR הפיץ אנטישמיות, השתדל אפילו להחרים את אלה שקיימו קשרים הדוקים עם חברים יהודים, שהוכנסו על-ידי הגרמנים לצריף מיוחד".⁷¹ מאשר זאת קצין פולני אחד, יאן ז'פצקי:

"בתחום הפוליטי בלט ה-ONR במרצו ובקולוניותו והיתה לו השפעה גדולה בקרב קציני-המילואים הצעירים וצבא הקבע. הגרמנים הפיצו במחנה את התורה הגזענית שלהם רק

⁶⁷ W. Kowalczyk, S. Kotarski, et al. *Nauczyciele w hitlerowskich obozach Jeńców podczas II wojny światowej*, Warszawa, 1967, p. 29. עדותו של מאריאן פאלנקר, א"ו, 0-3/1287.

⁶⁸ זון-סונצקי, שם, עמ' 118.

⁶⁹ שם, עמ' 122.

⁷⁰ פאלנקר, שם.

⁷¹ Józef Bohatkiewicz, *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa, 1971, p. 105.

כעילה לריכוז הקצינים ממוצא יהודי בחצי צריף אחד, אולם הפאשיסטים המקומיים שלנו הירשו לעצמם ללעוג ליהודים, להתקוטט אתם ואפילו להטיל עליהם חרם חברתי".⁷²
אחד המארגנים העיקריים של חרם זה ושל הפעולה האנטישמית במחנה וולדנברג היה הארכיאולוג והאגיפלטולוג הידוע בפולין, פרופ' קאזימייז' מיכאלובסקי (Kazimierz Michalowski). בין המתנגדים החריפים להלך רוחות אנטישמי זה היה זקן-המחנה קולונל שאלביץ' (Szalewicz).⁷³

על המצב במחנה לקצינים בדורסטן כותב זון-סונצקי:

"אנו חייבים להיות זהירים בהבעת דעה, שכן במחנה הופיעו בוגדים, מרגלים אשר נרשמו ברשימות ה"פולקסדויטשה" ומילאו תפקידי ריגול, הם נתפסים לכל מלה שנאמרה על-ידי מישהו מאתנו מתוך אי-זהירות.

אותם אנשים התחילו בהסתה אנטישמית שהתגברה ומצאה קרקע פוריה בעיקר בקרב הקצינים הצעירים של איזור פון ופומראניה. אליהם השתייכה גם קבוצת ה'כתבים', שהועסקו בלשכה הגרמנית. המסורת האנדקית* וזו של ה'אוזון** תרמו להשפעות הנאציות והכשירו את הקרקע להתפשטות סיסמאות אנטישמיות. באחד מימי יוני נצטוו יהודים ופולנים ממוצא יהודי, בני דור שני או אפילו שלישי, להתייצב למחרת במיפקדה. אי-ציות לצו היה כרוך בעונשים קשים ביותר. פחד נפל לא רק על הקצינים היהודיים, אלא גם על אלה שמזה זמן רב ניתקו כל קשר עם מוצאם היהודי ולפי התקנות הנאציות הדראקוניות נעשו פתאום ליהודים. לא ידוע אם היוזמה לצו זה היתה פולנית או שהיתה לכך השפעה גרמנית".⁷⁴

את המומר סטאניסלאוו מונד (Stanislaw Mond), הגנרל היחידי ממוצא יהודי, לא רצו להושיב בין יהודים, אך גם בין הגנרלים הפולניים לא היה לו מקום, לפיכך, הושיבו את הגנרל מונד בחדר נפרד. "שם, במחנה, הרגיש כיהודי, ביקר אצלנו היהודים יותר מאשר אצל הפולנים" – מעיד יצחק שפרכר.⁷⁵ במכתב ששלח לחבר המועצה הלאומית הפולנית בגולה, איגנאצי (יצחק) שווארצבארט, ב-24 במאי 1945, זמן קצר לאחר שחרורו מהמחנה, כתב הגנרל מונד: "בשבי, עבר עלי גיהנום עלי אדמות, הן מצד הגרמנים והן מצד חברים".⁷⁶

לא כל הקצינים הפולניים היו נתונים להשפעתן של קבוצות אנטישמיות. לאחר שתיאר תופעות שונות של גילויי אנטישמיות במחנה וולדברג מסכם רפאל לויץ:

⁷² Jan Rzepecki, *Wspomnienia I przyczynki historyczne*, Warszawa, 1956, p. 300-301.

⁷³ רפאל לויץ, בדיוטה השלישית, תל-אביב, 1976, עמ' 65, 79.

⁷⁴ (Narodowa Demokracja - ND) – מפלגה לאומית-דמוקרטית ימנית בעלת אופי אנטישמי קיצוני.

⁷⁵ (Obóz Zjednoczenia Narodowego - O.Z.N.) – "המחנה לאחדות לאומית".

⁷⁶ זון-סונצקי, שם, עמ' 110-111.

⁷⁵ עדותו של יצחק שפרכר, אי"ו, 0-3/820.

⁷⁶ אי"ו, M-2\117.

"כאן אני חושש שהטעיתי את הקורא בציירי לפניו תמונה כוללת, לפיה היה כל מחנה-השבויים שלנו שקוע בתהום האנטישמיות ובערפילי האמונות התפלות והמסתורין. כמובן, גילויים של אנטישמיות לא חסרו, והם דיכאו את רוחנו, בעיקר בשל נסיבות המקום והזמן. לעומת זאת אירעו לעתים קרובות מקרים בהם הביעו קצינים פולניים רחשי-אהדה כנים לקבוצת היהודים המבודדת, אף קשרו קשרי-ידידות לבביים ומרגשים עם אחדים מאתנו..."⁷⁷.

בהמשך מביא לוחץ כמה דוגמאות של יחס טוב מצד קצינים פולניים לחבריהם היהודים.⁷⁸ במקרים נדירים נשאר קצינים יהודיים מחוץ לגיטו הודות ליחסם הטוב של יידיים מבין הקצינים הפולניים, שעזרו להם להסתיר את מוצאם מפני שלטונות המחנה. למשל, הקצין היהודי שהוזכר כבר, מאריאן פאלנקר, היה בין היהודים המעטים מאוד במחנה וולדנברג שנשארו מחוץ למחנה הגיטו, וזאת אך ורק הודות לעזרת ידידו הסגן סיקסטוס גוזה (Sykstus Guza).⁷⁹

הקלה מסוימת במצב הקצינים-השבויים הביאו החבילות מן הצלב האדום הבין-לאומי, וכן התשלום ששולם במטבע המחנה, שתמורתו אפשר היה לעשות קניות בקאנטינה.⁸⁰ דבר זה לא היה נהוג במחנות לחוגרים.

גורם חשוב בחיי השבויים היתה הפעולה התרבותית והלימוד העצמי שכלל קורסים בתחומים שונים, וחוגים אמנותיים. רפאל לוחץ הקים במחנה וולדנברג חוג ללימוד השפה העברית, ובו השתתפו גם כמה קצינים פולניים. בחגים היהודיים ארגנו בכמה מחנות תפילה בציבור.⁸¹ בשנים הראשונות, כאשר עוד היו קיימים גיטאות בפולין הכבושה, יכלו הקצינים לקיים קשר מכתבים עם משפחותיהם, ובגיטאות מסוימים השתדלו היודנראטים לארגן עזרה למשפחותיהם, על עזרה כזאת בגיטו וארשה כותב יוסף רודה, פקיד בכיר בשירות-הסדר:

"המשפחות – בעיקר הנשים – של שבויים המלחמה היו רשומות בקהילה; טיפלה בהן מחלקה לעזרה ציבורית (בפרט פקידה אחת, ד"ר פראגר, שטיפלה בעניינים אלה בלבד), ששילמה סכומים קטנים והשיגה עבורן מזמן מזמן לקצבות. היו רשומות שם כמאתיים נשים (גם עם ילדים) או אמהות של קצינים. קציני-משנה וחיילים יהודיים מן הצבא הפולני שוחררו מהשבי הגרמני במשך שנת 1940".⁸²

בגיטו וארשה נעשה ניסיון להציל את משפחות הקצינים השבויים מגירוש לטרבלינקה בקיץ 1942, ועל כך כותב רודה:

⁷⁷ ר' לוחץ, שם, עמ' 77.

⁷⁸ שם, עמ' 77-84.

⁷⁹ פאלנקר, שם.

⁸⁰ שפרכר, שם.

⁸¹ רפאל לוחץ, "קצין יהודי-פולני בבי הנאצי", *ילקוט מורשת*, ד', יולי 1965, עמ' 88-92; שפרכר, שם.

⁸² זכרונות יוסף רודה, א"ו, 0-6/102, עמ' 135-136.

"אלה שהיו במחנות שלחו כבר בחודשים הראשונים לשבי הצהרות מודפסות, ובהן שם השבוי, דרגתו הצבאית, מספרו במחנה והגדרת המחנה, ולמטה הובא העתק מהפקודה שבחתימת גרינג המבטיחה חסינות בנפש וברכוש, בכל ארץ כבושה, למשפחות חיילים הנמצאים בשבי בגרמניה. בעיקר מדובר בפקודה זאת על שחרור מעבודות כפייה, מהחרמות ומפינויים (Aussiedlung). עתה, עם התחלת הפינוי פנו למיפקדת שירות-הסדר בשאלה, מה עליהם לעשות והאם יוצאו מהפינוי. בראנדט [Karl Brandt – ראש הרפראט היהודי בגסטאפו בווארשה – ש'ק] אשר טיפל בעניין, ציווה להוציא מייד הודעות חסינות, המגיעות לאנשים אלה. מחלקת העזרה הסוציאלית בקהילה שלחה את הרשימה המלאה של הנשים, ההורים והילדים והבריחה בהזדמנות זו משפחות של שבויים שהיו ברוסיה. על בסיס זה הוצאו 600-800 הודעות חסינות ובעליהן חזרו לבתיהם עם החותמת המאגית, רגועים ומאמינים כי פקודת גרינג היא חוק מחייב ויכובד על ידי השלטונות הגרמניים, אפילו על ידי ה'זיכרהייטס-פוליצי', גם בעת פינוי".⁸³

הודעות החסינות לא כובדו על-ידי הגרמנים ומשפחות הקצינים-השבויים ניספו בתאי הגאזים יחד עם שאר תושבי הגיטאות. הידיעות על חיסול הגיטאות הגיעו למחנות השבויים והישרו על הקצינים היהודיים יאוש ודיכאון. היתה גם סכנה ממשית שהגרמנים ירצחו את הקצינים היהודיים השוהים בשבי. הקצין רפאל לוץ עשה ניסיון, שאמנם הצליח, להודיע על הסכנה לעולם החופשי ולצלב האדום הבין-לאומי. הודות לעזרת הקצין הפולני בוגדאן מאנקובסקי (Bogdan Mańkowski) הגיעו ליצחק שווארצבארט ומשה שרתוק (שרת) מכתבים הקוראים להתערבות, אלא שקשה לקבוע באיזו מידה אמנם הביאה ההתערבות שלהם אצל נציגי הצלב האדום הבין-לאומי להתעניינות מצדם בגורל השבויים היהודיים, קציני הצבא הפולני.⁸⁴ מצבם היציב יחסית של השבויים במחנות הורע בחודשים האחרונים של המלחמה כאשר הגרמנים העתיקו את מחנות הקצינים לפנים הארץ, כתוצאה מהתקדמות צבאות בעלות-הברית לעבר גבולות גרמניה. הפינוי בוצע באופן דומה למיצעדי המוות ממחנות הריכוז: הריצו את השבויים לאורך מאות קילומטרים, הרעיבו אותם, התעללו בהם וירו בחלשים וחולים שלא הספיקו להדביק את הטור. כך, למשל, ב-22 בינואר החל הפינוי של המחנה בלאמסדורף. השבויים צעדו ברגל דרך שלזיה, תורינגיה ואיזור הסן ושם, רק ב-10 במארס 1945, הסתיים הפינוי.⁸⁵ ב-24 בינואר 1945 התחיל פינוי המחנה בוולדנברג. חלק מהשבויים שוחרר עוד באותו חודש על-ידי הצבא האדום, הנותרים הועברו בתנאים קשים ממחנה למחנה עד כניעת הרייך השלישי.⁸⁶

אחרי הכניעה נערכה במחנות הקצינים רשימה של מספר היהודים המשוחררים:

⁸³ שם.
⁸⁴ בדיוטה השלישית, עמ' 94-99.
⁸⁵ רשימות שמיות של שבויי מלחמה, אי"ו, M-2116.
⁸⁶ פאלנקר, שם; אורלובסקי, שם.

אופלאג VI B – דורסטן – 93

אופלאג VI C – דסל – 44

אופלאג IX C מולסדורף (Morlsdorf) ליד ארפורט (Erfurt) – 8

אופלאג X C באד שווארטאן (Bad Schwartan), ליד לובק (Lübeck) – 5

אופלאג לאנשי חילאז'ר VI B – 4

אופלאג XI B פאלינגבוסטל (Fallingbostal), ליד ברגן-בלזן – 12

אין אלה נתונים מלאים, שכן חלק מהשבויים עזבו את המחנות מייד עם השחרור,⁸⁷ ומספרם אינו ידוע. כמו-כן אין לדעת כמה קצינים-שבויים נפלו קרבן לברבאריות הנאצית בעת הפינוי.

מחנות-מעצר בהונגאריה

שרידי היחידות הפולניות שהובסו בקרבות באיזור לבוב השתדלו להגיע לגבול הונגריה, וחלקם אכן הצליח לעבור לרוסיה התת-קארפטית. בהגיעם, מסרו את נשקם ונעצרו על-ידי ההונגרים. לפי העדויות המצויות הגיע מספר היהודים בין החיילים הפולניים העצורים ל-150-180 קצינים וקרוב ל-250 חוגרים.⁸⁸

עד שנת 1941 הוחזקו היהודים יחד עם הפולנים. באוגוסט 1941 ערכו ההונגרים הפרדה במחנות-המעצר על בסיס חוקי נירנברג. בימים 21 ו-22 באוגוסט העבירו את היהודים למחנה חדש בוואמושמיקולה (Vámosmikola), שם הקימו מחנה מיוחד בשבילם.

מיפקדת המחנה בוואמושמיקולה היתה הונגרית, אבל היה שלטון עצמי של שבויים. ראשי המחנה מטעם השבויים היו הקצינים מנדלבאום, באכמן וטמפלר, כל אחד תקופה מסוימת. עד אביב 1944 היה היחס לחיילים היהודיים העצורים תקין, ללא הפליה לעומת החיילים הלא-יהודיים, פרט להגבלה בחופש תנועה מחוץ למחנה; יהודים קיבלו רק לעתים נדירות היתר לטיול של כמה שעות בעיירה. החיילים היהודיים לא השלימו עם ההפרדה וחיפשו דרכים להודיע על כך לעולם החופשי. הקצין הנריק רייכמן הצליח להעביר מכתב אזעקה לשווארצבארט שהודיע על כך לשר-הפנים הפולני, באנאצ'יק (Banaczyk) במכתב מיום 6 בנובמבר 1943. שווארצבארט כתב, בין היתר:

"מקצין הצבא הפולני, ד"ר הנריק רייכמן, עתה במחנה ואמושמיקולה, קיבלתי מכתב מיום 25 באוגוסט 1943. הוא כותב: 'עשו את הכל שביכולתכם כדי לחסל את מחנה הגיטו המביש, המאורגן על יסודות נאציים – למרבה הצער, תוך שיתוף פעולה מסוים של יחידים מבני ארצנו – בו אנו נמצאים מזה שנתיים מבודדים מהעולם החיצוני'".⁸⁹

תנאי היהודים העצורים שופרו במידה ניכרת בסוף 1943, עם מינויו של קולונל אוטאשי

⁸⁷ אי"ו, M-2\116.

⁸⁸ עדויות בא"ו: בנימין טאושטיין, 0-16/126; רומאן סטיל, 0-3/1402; מיכאל באלדינגר, 0-3/2275; הנריק

רייכמן, M-2\435.

⁸⁹ אי"ו, M-2/72.

(Utassy) למפקד ההונגרי של מחנה המעצר במקומו של קולונל בלו (Bello). אוטאשי נתן יותר חופש לחיילים היהודיים ונקט באמצעים לחיסול המחנה הנפרד. ואכן, התחילו להעביר לוואמושמיקולה משלוחים גדולים של פולנים ולמחנה ניתן אופי מעורב. למפקד המחנה מונה פולני, לויטנאנט-קולונל פלורק (Florek), שאף הוא היה נוח ליהודים. עמדה חיובית כלפי יהודי המחנה נקט גם קולונל בלה טוצ'אני (Béla Tucsányi), אשר החליף כעבור זמן את אוטאשי כמפקד המחנה.

המצב הורע עם כניסת הגרמנים להונגריה ב-19 במרס 1944. הופסקה הכוונת הקצינים הפולניים לוואמושמיקולה ולא ניתנו עוד רשיונות יציאה מהמחנה. הרעה נוספת במצב חלה אחרי הדחת הורטי ותפישת השלטון על-ידי סאלאשי (Szálasi). המפקד ההונגרי החדש של המחנה הטיל איסור על היהודים להתקרב לפולנים ואפילו לשוחח אתם. בוואמושמיקולה הקימו שני מחנות נפרדים – ליהודים ולפולנים. למחנה היהודי, שעד אז היה בתחום טיפולו של המיניסטריון לענייני צבא, התחילו להעביר פליטים יהודיים שהגיעו מפולין הכבושה דרך סלובאקיה, והוא הועבר לפיקוחו של המיניסטריון ההונגרי לענייני פנים.

ב-19 בנובמבר 1944 התחיל הפינוי ממחנה ואמושמיקולה, שהפך למיצעד מוות. את העצורים הריצו בתחילה לקומארום (Kamárom) ומשם העבירו אותם למחנה-מעבר בקרבת מקום. אחרי זמן קצר החל המיצעד לגרמניה. לא ידוע כמה מהמפונים ניספו בדרך. הקצין אוסקאר פישר, יוצא דרוהוביץ (Drohobycz), לא יכול היה לעמוד בקשיי מיצעד המוות ובלע סם. שרידי הניצולים פוזרו במחנות השבויים בגנסגאהן (Gensgahen), קייזרשטיינברוך ולוקנוואלדה (Luckenwalde) שאליו הגיעה הקבוצה הגדולה ביותר, 44 קצינים, אשר שוחררו על-ידי הרוסים. בין המשוחררים, בעלי דרגות קצונה גבוהות, היו עמנואל ויינברג, סטאניסלאוו גורובסקי, שמואל גולדברג, איגנאץ פנציאס, משה ראבאך, אברהם שפילריין, איזידור טמפלר, מארק טראו וכן 36 קצינים זוטרים.⁹⁰

לגבי מספר הניצולים ממחנות אחרים ומספר אלו שנרצחו ומתו אגב הפינוי אין בידינו נתונים.

מחנות-מעצר בליטא

כ-14,000 חיילים פולניים עברו את גבול ליטא, שם מסרו את נשקם ונעצרו על-ידי הליטאים. ההיסטוריון הפולני פיוטר לוסובסקי כותב על יחס הוגן של השלטונות הליטאיים כלפי החיילים הפולניים העצורים ועל רצון להקל את מצבם.⁹¹ לעומת זאת מעיד ברוך מאדאנסקי על יחס עוין של חיילים ליטאיים ליהודים.⁹² על כל פנים, הליטאים לא ערכו הפרדה גזעית ומצב היהודים לא נבדל בהרבה ממצב חבריהם לנשק הפולנים. הממשלה הליטאית היתה

⁹⁰ דו"ח על יהודים בצבא הפולני, אי"ו, M-2\136; תכתובת עם ניצולים, אי"ו, M-2\421; רייכמן, שם.
⁹¹ Piotr Lossowski, 'Internowanie żołnierzy polskich na Litwie w latach 1939-1940',
Wojskowy Przegląd Historyczny, No. 4, Warszawa 1971, pp. 59-77.
⁹² עדותו של ברוך מאדאנסקי, אי"ו, M-1\E-1792.

מעוניינת בחיסול מהיר של המחנות וכעבור זמן קצר מאוד החל השחרור ההדרגתי שנמשך עד קיץ 1940.⁹³

בשבי הסובייטי

הצבא האדום שנכנס לשטחי מזרח-פולין לשעבר לקח בשבי, לפני נתונים פולניים, כ- 250,000 חיילים, ביניהם כ-10,000 קצינים.⁹⁴ אפשר להניח, כי בין שבויים אלה היו כ- 20,000 עד 25,000 יהודים.

בהרבה מקומות שחררו הרוסים את השבויים ועודדו אותם לחזור לבתיהם. אולם עד מהרה – כנראה כתוצאה מהוראות חדשות שקיבלו – הפסיקו נוהג זה ופאטרולים סובייטיים החזירו לשבי אפילו את המשוחררים שנמצאו בדרך לבתיהם.⁹⁵ מספר לא גדול של שבויים, יהודים ופולנים, העבירו הרוסים לידי הגרמנים, קרוב לוודאי תמורת שבויים אוקראינים או ביילורוסים.⁹⁶

המוני החוגרים הופנו בתחילה למאות מחנות-מעבר שהוקמו מייד בשטחי המזרח של פולין לשעבר וכן באוקראינה ובביילורוסיה. התנאים במחנות אלו היו קשים מאוד. השבויים נדחו בצריפים נטולי סידורים סאניטאריים או בכנסיות ומנזרים, ישנו על הרצפה וקיבלו מזון דל מאוד.⁹⁷ אחד ממחנות-המעבר הגדולים היה בשפטובקה (Sheptovka) שם נמצאו 14,000 שבויים לערך. המזון במחנה זה היה מורכב מ-200 גרם לחם ליום ומעט מרק שחולקו בתור שנמשך שעות.

ממחנות-המעבר שלחו את השבויים למחנות של עבודת-כפייה, בעיקר בצפון הרחוק, לחצי האי קומי (Komi) ולמחצבות באיזור דונבאס (Donbas), שם עבדו באותם התנאים שחלו על אסירים סובייטיים שנשלחו לעבודת-כפייה. התזונה היתה טובה יותר מאשר במחנות-המעבר (בכמה מחנות המנה היומית היתה 900 גרם לחם), אבל מותנית בביצוע הנורמה בעבודה קשה ומפרכת מאוד. במקרה של פיגור בעבודה היה השבוי מקבל "מנת עונש" דלה וסבל מרעב.⁹⁸

במחנות הסובייטיים לא היתה הפרדה גזעית, ולא היו התעללויות בשבויים. יהודים ופולנים גורל שווה היה להם בתנאים שווים. הרוב המכריע של החוגרים שוחרר אחרי ההסכם שנחתם בין הממשלה הפולנית הגולה ובין הממשלה הסובייטית ביולי 1941.

⁹³ ראה הערה 91.

⁹⁴ Facts and documents concerning Polish prisoners of war captured by the U.S.S.R during

the 1939 campaign, February 1940, London, p. 15 (להלן – Facts and documents).

⁹⁵ שמואל אבני, "בשבי הרוסי ובצבא הפולני", ספר זכרון לקהילת ראקוב, תל-אביב, 1959, עמ' 158-163.

⁹⁶ בין אלה שהועברו לגרמנים היה פרופ' ארתור בר, ראה עדותו בא"ו, 0-3/1607. עדותו של הרופא 'ב', א"ו,

M-2/235; עדותו של שלמה שטוקפיש, א"ו, 0-3/2153; Facts and documents pp. 15-18.

⁹⁷ Facts and documents, pp. 15-18.

⁹⁸ עדותו של משה פלדמן בספר גניושוב, תל-אביב, 1971, עמ' 472-473; אבני, שם.

שונה היה הגורל של חלק ניכר מאוד מהקצינים השבויים. כמה אלפים מהם הוכנסו למחנות באיזור סמולנסק. כולם נרצחו ביער בקרבת קאטין (Katyn). גרמניה וברית-המועצות האשימו זו את זו בביצוע הפשע. חשיפת הקברות של הקצינים הנרצחים הביאה לניתוק היחסים בין הממשלה הפולנית הגולה וממשלת ברית-המועצות. בין ההיסטוריונים בארצות המערב גברה הדעה, כי פשע זה נעשה על-ידי השלטונות הסובייטיים.

לא ניתן לקבוע את מספר היהודים בין השבויים שנרצחו. אין ספק שהגיע לעשרות רבות ואפילו למאות. בפירסום הרשמי הגרמני – *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, משנת 1943 המכיל נתונים על 4,243 גופות של נרצחים, שזוהו עד ה-7 ביוני 1943, מצויים עשרות שמות של קצינים שאי-אפשר להטיל ספק ביהדותם. ברשימה הנזכרת, מופיעים שמות הקצינים יצחק גולדוויכט, אברהם אנגל, ליאון גליקמן, מאוריצי אפשטיין, הטייס יעקב וונציהר, יואכים שראאר, קארול כץ, שמואל רוזן, ליאון מארגוליס, אברהם נירנברג, שמואל גולדשטיין, הרופא הירש אושרוביץ' – ויגדורוביץ', דויד גודל, ברוך שמואלביץ', שמואל פרשט, אברהם וייצנפלד, שמואל קאלווארי, ישראל הירשטריט, יעקב פרידסון, יצחק גוטמן, סימון הופפנשטאט, פיול ברנשטיין, משה לאנדאו, סאלומון יעקב אוסנוס, יוליאן ליצנשטאט, שמואל לנקין, דויד שארהאפט, מארקוס הירש לוינדר, הילארי פרץ, שמעון שמרנר ואיזאק פרנקל.⁹⁹

על היהודים ברשימת הנרצחים בקאטין כותב יוזף מאצקביץ' (Mackiewicz), חבר הוועדה שנשלחה על-ידי הגרמנים לקאטין:

"גילוי חדש בקאטין, השופך אור נוסף על הזהות של האשם האמיתי, ולו בעקיפין, הוא המספר הגדול של שמות יהודיים המופיעים ברשימת הקרבנות שפירסמו הגרמנים. כאשר עיינתי ברשימות אלו לא יכולתי לעצור בעדי ואמרתי לקצין הגרמני שעמד לידי: "... מספר של שמות יהודיים כאן? כן, כך הוא. האם כדאי להדגיש זאת?".

אני לא הדגשתי זאת, רק ציינתי עובדה. מי שמודע לתעמולה העיוורת והמטורפת האנטי-יהודית יכול לשער לעצמו עד כמה נרתעו מפירסום שמות יהודיים רבים ברשימת הקרבנות של קאטין מפיצי התעמולה שזיהתה בעקשנות את הבולשביזם עם היהדות".¹⁰⁰

מן החיילים היהודיים בשבי הגרמני רק מעטים מאוד, אולי לא יותר ממאות אחדות, נשארו בחיים אחרי מלחמת-העולם השנייה. 25,000-30,000 השבויים, שנשלחו לבתייהם בסוף 1939 ובתחילת 1940, ניספו לאחר מכן בגיטאות או במחנות-השמדה. כמה אלפים נורו במיידאנק ובמיצעדי המוות. אלפים נוספים מתו מרעב ועינויים בעת המשלוחים.

⁹⁹ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin, 1943, pp. 167-273
¹⁰⁰ Joseph Mackiewicz, *Wood Murders*, London, 1951, p. 158

לעומת זאת ניצל הרוב המכריע של שבויים אשר היו בידי הסובייטים. לפחות 10,000 מהם, שגוייסו מחדש לצבא האדום או ליחידות הפולניות שהוקמו בברית-המועצות, המשיכו במאבק נגד גרמניה הנאצית.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, י"ב, תשל"ח, עמ' 215 – 241.